

УДК 811.161.2'373/374

АНАЛІЗ СЕМАНТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ (НА МАТЕРІАЛІ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ КІН. XVI – ПОЧ. XX СТ.)

Воек К.В.

*Таврический национальный университет имени В.И. Вернадского, г. Симферополь, Украина,
e-mail: vol6662007@rambler.ru*

Стаття присвячена аналізу семантичних трансформацій у фразеологічних одиницях (далі ФО), які зафіксовані в мікроструктурі лексикографічних праць кін. XVI – поч. XX ст.

Ключові слова: аналіз, семантика, трансформація, фразеологічна одиниця, лексикографічна праця.

Вивчення фразеології української мови значною мірою базується на результатах опрацювання численних лексикографічних праць кін. XVI – поч. XX ст. На підставі багатьох лінгвістичних досліджень попередників та глибокого власного аналізу професор О. В. Кунін розробив відому структурно-семантичну класифікацію ФО, з рівнями поділу на класи, підкласи та розряди [1, 312-340], і яка слугувала і нині слугує теоретичним фундаментом сотень досліджень. Проте уже в цій класифікації вчений звертав особливу увагу на семантичний аспект вивчення фразеологічного фонду мови [1, 321, 323], що призвело до більш пізньої класифікації ФО, побудованої в основному на семантичному принципі. У цій праці дослідник наголошував на проблемі структурної складності та різноманітності ФО, яка переплітається з проблемою семантичної ускладненості: для фразеологічної семантики характерні наявність образних значень різних ступенів, експліцитних та імпліцитних значень, фразеологічно пов'язаних і вільних значень, наявності або відсутності оцінювальних сем, великого впливу конотативного аспекту, поєднання узуальності та okazіональності. Крім того, ФО властиві заміненість та незамінність компонентів, що також відбивається на семантиці у процесі актуалізації ФО [1, 99-100]. Ці спостереження мають велике теоретичне значення, що підтверджується даними інших фразеологів, зроблених на матеріалі інших мов [Баран Я. А., Гак В. Г., Мокієнко В. М.].

Отже, вивчення семантичного аспекту актуалізації ФО має цікаву історію та серйозні теоретичні обґрунтування. Тому *мета даної статті* – спробувати проаналізувати семантичні зрушення ФО, зафіксовані в мікроструктурі словників.

Види семантичних змін у значенні ФО на матеріалі лексикографічних праць кін. XVI – поч. XX ст. вивчалися з різних підходів, що вплинуло на особливості класифікацій: розглядався передусім стилістичний потенціал таких змін. Проте в низці досліджень усі випадки змін у структурі та семантиці ФО трактуються як прояв мовленнєвої варіативності або як результат суто okazіонального функціонування. На жаль, названі підходи не висвітлюють вичерпно суть питання.

Таким чином, варто запропонувати узагальнену класифікацію семантичних трансформацій ФО:

1. Розширення компонентного складу ФО. Це найбільш частотний тип семантичних зрушень, який має на меті уточнення значення ФО, що зумовлене конкретною комунікативною ситуацією:

а) розширення значення ФО завдяки появі атрибута при іменному компоненті ФО. Українська мова збагатилася ФО-синонімами народного походження, що виражають глузування, кепкування з когось, чогось, із перевагою ключового компонента вже у формі однини, який паралельно уживається з іменниками *глум (глузи), кпини*. Порівняємо ФО *На сміх підіймати* (кого); *Сміх збити* (з чого) [Гр., 4, 158] → *Підіймати (підіймати, здійсмати, знімати) на сміх* (кого, що) [СУМ ІХ, 409]; *Брати на глум (на глузи, на кпини, на сміх)* (кого, що) [СУМ ІІ, 87]; *Наробити сміху (смішків)* (з кого, кому) [ФСУМ 533].

До великих гріхів належить і брехня, яка затемнює душу та ясність думок, пригнічує людину. Тому саме компонент *душа* у ряді ФО староукраїнської й сучасної мов виступає об'єктом, на який скеровується дія. Наприклад, стукр. *На свою душу внесли* [Піск., 103]; суч. укр. *Кривити душею* у значенні „бути нещирим, лицемірити” [СУМ ІІ, 447] (відбувається конкретизація значення, а саме уточнюється несхвальний учинок); *Брати / Взяти гріх (гріха) на душу (на себе)* у таких значеннях: 1) „діяти всупереч власній совісті, загальноприйнятим нормам моралі; щось робити несхвальне”; 2) „чинити злочин, убивати кого-небудь”; 3) „нести моральну відповідальність за кого-небудь, за чийсь учинки, дії” [ФСУМ 49]. Отже, у структурі останньої ФО простежується розвиток полісемії, наявність видових варіантів дієслова, морфологічних варіантів стрижневого компонента, а також паралельне вживання сполучень *на душу // на себе*, які трансформувалися з поєднання *на свою душу*.

б) розширення ФО завдяки лексичній конкретизації ступеню прояву ознаки, вираженої адвербіальним компонентом. Високий ступінь експресивності властивий багатьом ФО у досліджуваних словниках, утворених шляхом гіперболічного переосмислення. Дуже часто в цих ФО втілено образ проливання, виливання сліз із очей, тобто сльози порівнюються зі сильним потоком води, що вказує на розпач людини, її важкий емоційний стан. Такі ФО є носіями додаткової семи „сильно, голосно” (плакати), тобто „ридати”. Наприклад: *Сльози виливати* [Павл., 173]; *Плачте жь всѣ, слезы выливайте...* [Закр., 8]. Інколи в одному реченні функціонують дві ФО, які сконденсовано передають два взаємозумовлені стани людини – страждання і плач, зокрема: *Око слезы проливаєть* [Верх., 57]. Аналогічні ФО фіксуються в сучасному фразеологічному словнику: *Виливати / Вилити сльози* зі значенням: „гірко плакати” [ФСУМ 93] із синонімічним відповідником: *Захлинатися плачем* [ФСУМ 93].

Наведені приклади доводять, що зміна лексичного значення одного з компонентів, який усередині ФО виявляє ознаки слова або фрази з власною семантикою, призводить до певного семантичного зрушення – контекстуальної конкретизації – у семантиці ФО в цілому. Прагнення автора максимально уточнити семантичне значення вжитої ФО особливо яскраво спостерігається у представленому прикладі.

Як було зазначено вище, даний вид семантичних зрушень є найчастотнішим, проте спроби далі подрібнити семантичне явище конкретизації або уточнення, які пропонуються у дослідженні І. О. Новікової [5, 34-36], вважаємо досить дискусійними у зв'язку з тим, що пропоноване автором подрібнення (підсилення / послаблення значення ФО) вступає у протиріччя з аналізом контекстуальних зв'язків деяких аналізованих ФО: у названій роботі не аналізуються імплікативні особливості ФО з семантичними зрушеннями.

в) розширення у вигляді синтаксичного розгортання ФО, що також зумовлене потребою мовця конкретизувати висловлювання. Наприклад, *Ані пари з рота* в значенні „не обізвася ані словом” [Чоп., 19]; *Німи як риба* в значенні „риба не видає ніякого голосу” [Б.-Н., 78]; *Решетом воду міряти* в значенні „робити якусь безплідну роботу” [Піск., 74]; *Золоті слова* в значенні „ти говориш святу правду” [А.-Ч., 102].

Приклади подібного розгортання є проявом протиріччя між роздільнооформленістю ФО та її семантичною цілісністю, яке реалізується у таких випадках ослабленням спаяності компонентів та збільшенням їх семантичної автономії, що, у свою чергу, призводить до семантичних зрушень. Проте, як зазначав М. В. Нікітін, автономно сприйнятий компонент ФО набуває значення тільки з позицій сприйняття цілого, тобто з позицій сприйняття значення базової ФО, як значущий елемент значення ФО [6, 562], тому семантичне значення модифікованої таким розширенням ФО не втрачається, а навпаки, стає конкретнішим та яскравішим.

2. Скорочення компонентів складу ФО:

а) скорочення у вигляді простого відсікання початкової або кінцевої частини ФО. Наприклад: *Упрямого могила справить* [Б.-Н., 200] – *Могила виправить* у значенні „хто-небудь залишиться таким, як є, не зміниться” [ФСУМ 500]; *Не такий страшний бись, як його малюють* [Б.-Н., 219] – *Ніякий чорт не страшний у значенні „хто-небудь нікого не боїться”* [ФСУМ 951]; *В такій сороці ходит все ваточ на стаї* [Верх., 34] – *Народитися в сороці* в значенні „бути везучим, щасливим” [ФСУМ 533].

У цьому фрагменті спостерігаємо відсікання кінцевої предикативної частини прислів'я. Таке використання можна прояснити, зробивши семантичний аналіз скорочуваного прислів'я та виділивши „архісеми” (методика С. А. Мошіашвілі), які відбивають предметно-логічний зміст ФО. У даному випадку автор обрав номінативну архісему, з очевидною фразеологічною образністю, що забезпечило експресивність контексту.

Тут також спостерігається відсікання предикативного компонента прислів'я. Треба зазначити, що такий вид семантичного зрушення виходить за межі оказіональної зміни ФО: скорочена ФО переходить до узусу як нова, самостійна ФО, що зафіксовано в одному з останніх (за часом укладання) фразеологічних словників.

Аналіз цього виду семантичних зрушень показує, що він є характерним саме для прислів'їв та приказок, причому факти утворення нової ФО не є поодинокими.

б) скорочення у вигляді стягнення, коли **ФО змінює свій мовний статус, а з ним – і морфологічну належність**. Наприклад: *Ни в тин ни в ворота – хай ому так икнецьця як собака с тину ввирвецься* [Шейк., 1, 115] – *Ни туди ні сюди* в значенні „ні з місця” [ФСУМ 903], *Ни в тин ні в ворота* в значенні „не затний виконувати свої прями обов’язки” [ФСУМ 882].

У цьому прикладі, відбувається стягнення значення, що виражений атрибутивною формою. Іншими словами, спостерігаємо зміну понять, що призводить до семантичного зрушення.

Отже, стягнення зазнає ФО, яка має адвербіальну належність. Проте тут вона вживається в атрибутивній функції, тобто ФО набуває характеристик ад’єктивності, що також призводить до семантичного зрушення. У випадку аналізованої ФО також спостерігається утворення нової ФО, зафіксованої словником.

3. Заміна одного з компонентів ФО, який сприймається як слово з самостійним значенням:

а) **заміна повнозначного компонента ФО**. У дослідженнях попередніх років відзначалися значна частотність та експресивність цього виду семантичних зрушень у ФО, а також лексична різноманітність компонентів-замінників.

ФО до складу якої входить компонент *мечь* зберігає негативну оцінку й не мають високого ступеня експресивності. Вони представляють і прийменникові конструкції (*Подъ мѣчь вывести, Презъ мечъ скарати* (кого)), і безприйменникові з паралельним функціонуванням словотвірних варіантів дієслів *Предати / Поддати* (*мечу предати / поддати; Мечемъ згодовати; Мечемъ карати* (кого)). Наявність таких ФО, на нашу думку, зумовлена тим, що в давні часи, згідно із законодавством, поширеним явищем було засудження за злочин та покарання через відрубання мечем голови злодія. Наприклад: *Под мѣчь вывести* [Чоп., 2]; *Сказали, абы обоє мечемъ были караны* [Ум., 187]. За допомогою цих висловів автори передають факт убивства, іноді застосовуючи дистанційне розташування компонентів ФО зі вказівкою на вбивцю або погрозу смертною карою, уживаючи поряд із ФО для підсилення та емоційного впливу на читача іменник *Смерть: положити під меч* (кого) [ФПМЛ 243].

Деякі ФО з іменником *мечь* мають чимало варіантів у давній російській мові, де прослідковується постпозитивне вживання іменника; пор. стукр. *Подъ мѣчь вывести* → стр. *Положити подъ мечь* [СРЯ 9, 138]; стукр. *Мечу предати / поддати* → стр. *Предати (предаяти) мечу (въ мечь, на мечь, подъ меч)* [СРЯ 9, 137].

Семантичною суттю заміни є те, що її результат визначається складною взаємодією структурно-семантичних особливостей базової ФО, семантики слова-замінника та контексту. Наприклад: *Спасити зъ тѣла* (зъ лица) [Парт., 15]; *Там було народу до бися* (до ката, до госпида) [Б.-Н., 119]; *Смотрѣть (жити) бирюкомъ* [Ум., 46].

Тут у ФО спостерігається заміна компонентів що спричиняє значне семантичне зрушення, оскільки компонент ФО, що замінюється, та слово-замінник належать до різних семантичних груп.

Слово-замінник може бути антонімічним по відношенню до компонента-замінника, наприклад, ФО *Крутити нись – Подимать нись* [А.-Ч., 126]; *Пускатись на удачу – Пускатись на одчай* [Ум., 18].

Ці приклади переконливо свідчать про вагомість подібних семантичних зрушень для актуалізації смислових зв'язків широкого контексту.

б) заміна артикля. Артикль є службовим компонентом ФО, проте його заміна при реалізації ФО у певній комунікативній ситуації може мати неабияку контекстуальну значущість. Так, у ФО *На [сесь] свѣтъ прийти / Приходить (показатися, появитися) // Прийти (выйти) на свѣтъ* зі значенням „народжуватися / народитися” в українській мові, вказує на важливість не самого процесу, а події. Іноді він супроводжується конкретизатором *сесь*, тобто *цей*, що пов'язано з віруванням про існування цього, земного, світу і того, потойбічного. До того ж у структурі більшості ФО вжито дієслова в доконаному виді з перевагою компонента *прийти*, оскільки душа ще не народженої дитини вже існує, а в призначений Богом час проходить своєрідний шлях від втілення у лоні матері до народження. Вони не відзначаються високим ступенем експресивності й констатують сам факт народження, появи людини. ФО з іменником *свѣтъ* активно функціонують у конфесійному та полемічному стилях і вимагають суб'єктного оточення – назв осіб (пересічні люди або святі). Наприклад: *...котороежь нас вспоможет посвѣдчит слово жебы тот, который на свѣтѣ показался млѣ тыж в ѣбѣ быти...* [Бер., 138]; *...были и иншиє воины великиє межѣ жидами и поганами, которіє всѣ на свѣт пришедши знесль, потлумиль...* [Бер., 161]; *На свѣтъ ся появивши, моць свою розширѣли...* [Син., 33].

4. Зміна синтаксичної функції використання ФО. Поняття предметності в базовій ФО можуть трансформуватися в поняття предикативності або атрибутивності. Так, базова ФО використана таким чином:

а) розширення одного компонента ФО та скорочення частини ФО. Наприклад: ФО *Свое бремя понесет* [Ум., 47], *Понесль крсть его* [Ум., 118]. Ідентичні однозначні ФО зафіксовано в староросійській та сучасній українській мовах, пор. стр. *Понести крестъ свой* [СРЯ 17, 52]; суч. укр. *Нести (носити) / донести [свій (важкий, тяжкий)] хрест* [ФСУМ 548] у значенні: „терпеливо переборювати труднощі, незгоди, все те, що стало неминучим у чиємусь житті”.

Почуття горя, туги, безнадії, що супроводжується плачем, криком, передає ФО *Посыпати голову [свою] попеломъ* (*...посыпавши голову свою попеломъ* [ЛС 261]), яка, до речі, поширена і в сучасних слов'янських мовах. Пор. суч. укр. *Посипати (присипати) попелом голову (голови)* [ФСУМ 680]. Існує припущення, що джерелом походження аналізованої ФО є Старий Завіт, у якому попіл – символ суму людини, „пригніченої нещастям”. Людина у розпачі, „у час смертельної небезпеки” посипає голову попелом, щоб „показати стан, до якого вона дійшла” [СББ 603].

Випадки взаємодії різних видів семантичних зрушень є, на наш погляд, переконливим свідченням мобільності, нестійкості лексичних характеристик ФО [4, 10], яка забезпечує її динамізм, готовність до оновлення для досягнення необхідної експресивності та точності виконання конкретного комунікативного завдання.

5. Контекстуальне переосмислення ФО на базі семантичних зрушень різного ступеня складності:

а) зміна семантики одного з компонентів ФО в межах базової структури, детермінованої широким контекстом. ФО зі значенням „низько вклонятися (кому); просити (кого); скаржитися (кому)” характеризуються полісемією. Показовим прикладом служить ФО *Бити (бивати) чоломъ (челомъ) // Чоломъ бити / Ударити* зі значенням, якій, крім прихильності, є засвідчення шани: *Чоломъ бьст* [Зиз., 47]; *Чоломъ ударити...* [Ум., 1121]. Звернемо увагу, що значення “скаржитися на когось” є омонімічним до двох попередніх, тобто віддаленим від них, і не виявляє виразного зв’язку з ними.

ФО *Преклонивши колѣна* [Б.-Н., 19]. Відмітимо, що в сучасному фразеологічному складі функціонують багатозначні синонімічні ФО зі соматизмами *колѣна, ноги*, у яких переважають дієслова *падати / упасти*, наприклад: *Падати (кидатися, припадати) / Упасти (припасти, кинутися) в ноги (під ноги, до ніг, до стіп); Падати / Упасти на колѣна (навколѣшки, ниць)* у значенні: 1) „стаючи на колѣна, принижуючись, просити пощади, помилування”; 2) „виявляти до когонебудь почуття великої вдячності”; 3) „підкорятися чийй-небудь волі, чиємусь впливу”; 4) „виявляти кому-небудь велику шану” [ФСУМ 602].

Цілком очевидно, що розуміння модифікованої ФО у даному випадку можливе лише з опорою на весь попередній контекст та на численні смислові зв’язки усього тексту.

б) виділення одного з компонентів ФО та функціонування його як самостійного слова на фоні актуалізації базової ФО. Мовленнєва діяльність людини виявляється саме в метонімічних ФО зі соматизмами *губа, уста* та перевагою дієслова *выпускати / пускити*, ступінь експресивності яких залежить від специфіки внутрішньої форми та конотативної модальності.

Відтінок грубості, негативну оцінку завдяки розмовному предикату несе в собі ФО *Губу роззѣвити*, яка вимагає об’єктного оточення у формі родового відмінка: *Не смѣте анѣ губы роззѣвити* [Жел., 148]. Із часом ця ФО набула структурного розширення (уживання предиката недоконаного й доконаного виду), багатозначності. Крім того, можлива відсутність додатка і в ролі суб’єкта може виступати особа / неособа. Пор. суч.укр. *Роззявляти / Роззявити рот (рота)* зі значенням: 1) „говорити, казати що-небудь, починати говорити щось”; 2) „слухати дуже уважно, захоплено”; 3) „бути дуже враженим чимось”; 4) „бути неухважним” 5) (на що) „посягати, зазіхати на що-небудь чуже”; 6) „просити їсти”; 7) „рватися, зношуватися” [ФСУМ 750].

Тут спостерігається семантичне зрушення, яке надає вузькому контексту більшої експресивності завдяки імпліцитній грі слів, побудованій на багатозначності слова, що підсилюється використанням ФО та слова-еквівалента компонента ФО в межах одного речення.

в) семантична концентрація образності, яка виникає при використанні декількох ФО у вузькому контексті. Наприклад: *Надривать животики – кишки рвати* (жартивливе), *За боки братися, качатися від сміху* [Ум., 472]; *Він сів долі,*

поневолі в Кузю зогнувшись (в наслідку). *В кузю ізогнути – свернуть в бараний рог* [Піск., 118].

Концентрація образності в цьому фрагменті детермінована наявністю спільної семи у значенні усіх трьох використаних ФО – рішучість. При сприйманні фрагмента читачем ця сема інтуїтивно сприймається як повторюване поняття, від чого інформативна експресивність фрагменту зростає.

г) семантична контамінація, яка спостерігається при зливанні двох ФО в одну. Наприклад: *Він ему не в чім не йме, баки ему заб'є* (в наслідку) [Піск., 11]. У цьому фрагменті при повторенні ФО вона фактично злита зі скороченою ФО *Бити баки*. Розуміння цього фрагменту реалізується на численних текстових імплікативних зв'язках.

Слід зазначити, що випадки контекстуального переосмислення ФО важко піддаються моделюванню у зв'язку з унікальністю кожного комунікативного завдання. Усі випадки семантичного зрушення цього виду характеризуються високим ступенем експресивності й тому заслуговують на подальше вивчення з точки зору їх комунікативно-прагматичного потенціалу.

Виділені види семантичних зрушень у ФО ілюструють значний потенціал активності фразеологічного шару лексики в процесі реалізації їх значень у контексті та здатність фразеологічного значення до гнучкості, мотивованої особливостями комунікативного завдання.

Список літератури:

1. Кунин А.В. Английская фразеология (теоретический курс). – М.: Высшая школа. – 1970. – 343 с.
2. Баран Я.А. Фразеология у системі мови : Автореф. дис...докт. філолог. наук. – К., 1999. – 32 с.
3. Гак В.Г. Фразеологические единицы в свете асимметрии языкового знака // Труды Самарканд. гос. ун-та им. А. Навои. Вып. №277. Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1976. – С.15-27.
4. Мокиєнко В.М. Протиріччя фразеології і її динаміка / Автореф. дис...докт. філолог. наук. – Ленінград, 1976. – 32 с.
5. Новикова І.А. Некоторые окказиональные изменения фразеологических единиц со структурой предложения / Вопросы фразеологии и фразеоматики. – М., 1983. – С. 33-39.
6. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. – Ст.-П., 1997. – 754 с.

Список джерел:

- А.-Ч.** – А.С. Афанасьев-Чужбинский Словарь малорусского наречия // Собр. соч.: В 9 т. – СПб., 1890-1893. Т.9. – С. 289-464.
- Б.-Н.** - П. П. Білецький-Носенко Словник української мови / Підгот. До друку В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с.
- Верх.** – Ів. *Верхратський* Знадоби до словаря южнорусского / Написав Иван Верхратский. Т.І. – Львів, 1877. - 88 с.
- Жел.** – Є. Желєхівський і С. Недільський Малоруско-німецький словар. - Львів, 1882.
- Піск.** - Ф. Піскунов Словник живої Народної, Письменної і Актової мови Руських Югівчань Російської і Австрійсько-Венгерської Цесарії. - К., 1882. – 307 с.
- СУМ** – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. I (А-В); 1971. – Т. II (Г-Ж); 1973. – Т. IV (І-М); 1974. – Т. V (Н-О); 1976. – Т. VII (Поїхати-Приробляти); 1978. – Т. IX (С); 1979. – Т. X (Т-Ф); 1980. – Т. XI (Х-Ь).
- Ум.** – М. Уманець і А. Спілка. Словарь російсько-український / Зібр. і впорядк. М. Уманець і А. Спілка. – Берлін: Державне вид-во України, 1925. – 1149 с.
- ФСУМ** – Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.

Вовк К.В. Анализ семантических трансформаций в фразеологизмах (на материале лексикографических работ кон. XVI – нач. XX в.) / К.В. Вовк // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2012. – Т. 25 (64), № 3, ч. 1. – С. 326-333.

Статья посвящена анализу семантических трансформаций в фразеологических единицах (далее ФЕ), которые зафиксированы в микроструктуре лексикографических работ кон. XVI – нач. XX в.

Ключевые слова: анализ, семантика, трансформация, фразеологическая единица, лексикографическая работа.

Vovk K.V. Analysis of semantic transformations in phraseological units (of the lexicographical work of XVI c. – the beginning of XX c.) / K.V. Vovk // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2012. – Vol. 25 (64), No 3, part 1. – P. 326-333.

The article is devoted to analysis of semantic transformations in phraseological units that are fixed in microstructures of lexicons of the lexicographical work of XVI c. – the beginning of XX c.

Key words: analys, semantics, transformations, phraseological unit, lexicographical work.

Поступила в редакцию 03.09.2012 г.